

UOT 002.2 (479.24)**AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABI TARİXİNƏ QISA BİR NƏZƏR****G.İ.BAXŞƏLİYEVƏ****Bakı Dövlət Universiteti*****baxshaliyeva@rambler.ru***

Məqalədə kitab tarixinin mühüm tərkib hissəsi olan Azərbaycan əlyazma kitabının tarixinə qısa bir nəzər salınır. Qeyd edilir ki, əlyazma kitablarının tarixini geniş şəkildə araşdırmadan mədəniyyət və kitab tarixini tədqiq etmək mümkün deyildir. Məqalədə vurğulanır ki, qiymətli tarixi mənbə olan əlyazma kitabları kitab işinin tədqiqində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: əlyazma kitabı, kitab tarixi, çap işi, Bakuvı

Əlyazma kitablarının yaranması, yayılması və inkişafı kitab mədəniyyətinin inkişafında mühüm bir mərhələdir. Bu qiymətli mənbələrin, ilkin nümunələrinin meydana gəlməsinə qədər olan Azərbaycan yazıları, əsasən, gil lövhələrdə, papirus, perqament üzərində yaranaraq, dövrümüzdə qədər gəlib çatmışlar. Görkəmli kitabşünas alim, professor Əziz Mirəhmədov “Azərbaycan kitabı” biblioqrafiyasının I cildinə yazdığı müqəddimədə bu barədə yazır: “Azərbaycan mədəniyyətinin ən qədim kitaba qədərki yazılı abidələri... qayaüstü yazı və rəsmlərdən, qəbir kitabələrindən, müxtəlif memarlıq abidələrinin, habelə ev əşyalarının, zinət şeylərinin epigrafik ünsürlərindən ibarət olmuşdur” [1, 13].

İslamaqədərki yazılı ədəbiyyat nümunəsi Azərbaycan ərazisində yaranan qiymətli tarixi abidə “Avesta”dır. Məhz ərazimizdə yaranması nöqtəyindən, görkəmli tədqiqatçı Məhəmmədəli Tərbiyyətin də iddia etdiyi kimi (9) yazılı abidənin müəllifi Zərdüş, kitabın özü isə ilk Azərbaycan kitabıdır. Qaynaqlar VI yüzilliyin yadigarı olan “Oğuznamə” haqqında da məlumat verir.

Azərbaycan əlyazma kitabı anlayışında təsəvvür etdiyimiz kitabların meydana gəlməsi islam dininin Azərbaycanda yayıldığı ilk yüzilliklərə təsadüf edir. VII yüzillikdə Ərəbistanda meydana gələn və az bir müddət ərzində qonşu regionlara və bütün Şərqi aləminə yayılan İslam dini nəinki ərəblərin, həm də bu dini qəbul edən digər xalqların mədəniyyətlərinin zənginləşməsində başlıca rol oynadı. “Qurani-Kərim”in çoxlu sayda nüsxələrinin ən məşhur

katiblər tərəfindən üzünün köçürülməsi, tanınmış ilahiyyatçı alimlərin ona təfsirlər yazması xətt sənətinin, kitab yaradıcılığının inkişafına güclü təkan verməklə, ümumilikdə İslam mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət göstərdi. Haqlı olaraq Avropa və rus şərqşünasları da İslamın və onun müqəddəs kitabı “Quran”ın bu sahədəki xidmətini qiymətləndirərək qeyd edirlər ki, “ərəb mədəniyyətinin qazandığı nailiyyətlər bir xalqın deyil, bir sıra xalqların yaratdığı ölməz abidədir” [11, 5].

Orta yüzilliklərdə, qonşu dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da “Qurani-Kərim”in üzü ustad katib və xəttatlar tərəfindən dəfələrlə köçürülmüşdür. Quranı geniş əhali arasında daha çox yaymaq və təbliğ etmək üçün onun tərcüməsi də zərurətə çevrilirdi. “Quran”ın türk dilinə ilk sətirləli tərcümələri XI yüzillikdə həyata keçirilməyə başlamışdır. “Son dövrlər əldə edilmiş materiallar və onların üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Qurandan türkcəyə edilmiş tərcümələrin tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Quranın ayrı - ayrı surələrinin alim və müəllimlər tərəfindən tərcüməsi və təfsiri ilə yanaşı, həmin surələrin tərcümələri bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmağa başlamışdır. İslam dinindən və onun müqəddəs kitabı Qurandan ilham alaraq onun bəzi surələrini şairlər bədii söz sənətinin imkanları ilə dilə gətirərək onların poetik tərcümələrini vermişlər. Bu da bədii tərcümə tariximizin ilkin qaynaqları kimi dəyərləndirilə bilər” [8, 161]. Ümumiyyətlə, orta çağ əlyazma kitab sənətinin tarixini öyrənmək üçün tərcümə ədəbiyyatının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətçilik tariximizdə mövcud olmuş hökmdarların çoxu mədəniyyətə, sənətə və sənətkarlara böyük önəm vermiş şəxsiyyətlər olmuşlar. Ağqoyunlu dövlətinin yaradıcısı Uzun Həsən öz hakimiyyəti dövründə (1453-1478) Təbrizdə Nəsriliyyə və Məqsudiyyə mədrəsələrini tikdirmişdi. Burada gənclərə savad, bilik öyrədilməklə bərabər, elmi söhbətlər edilər və yeni yaradılan əlyazma kitablarının üzünün köçürülərək daha da çoxaldılması müzakirə mövzusu olardı. Bu mədrəsələrdə tərcümə işinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. “Uzun Həsən... ”Qurani-Kərim”i türk dilinə tərcümə etdirmiş və onu hüsurunda oxudardı. Onun əqidəsinə görə müqəddəs kitabı türkcə oxumaq da bir ibadətdir və onunla savab qazanılır” [4, 116].

Xilafət qoşunları VII yüzillikdə Orta Asiyaya qədəm qoyarkən, onlara burada kağızın istehsal olunduğu məlum olur. Sonralar ərəblər kağızın hazırlanma texnologiyasını xilafətin mərkəzi şəhərlərində - Bağdad, Dəməşq və s. şəhərlərdə tətbiq etmişlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, IX yüzillikdə Güney Azərbaycanın Xunəç şəhərində ilk dəfə kağız müəssisəsi işə düşəndən sonra burada kağız istehsal olunmağa başlanmış və kağız istehsalında böyük şöhrət qazandığına görə Xunəç daha sonralar Kağızkunən adlandırılmışdır. Həmin məkan elə bu gün də Kağızkunən adlanmaqdadır. Elə həmin yüzillikdə Həmədanda əlyazma kitabları ilə zəngin olan Əbu -l- Vəfa İbn Sələmənin kitab kolleksiyası olmuşdur. Bu kitabxanada uzun müddət çalışmış ərəb şairi Əbu Təmmamın (796-848) yazdığı, IV-IX yüzilliklərdə yaşamış 570 ərəb şairinin həyatını və bədii yaradıcılığını özündə əks etdirən 5 kitabdən

ibarət “Əl-Həmasə” antologiyası və bu kitaba XI yüzilin görkəmli ədəbiyyatşünas alimi Xətib Təbrizinin (1030-1109) yazdığı “Şərhi-Həmasə” əsəri ədəbiyyat və kitab tariximizin qədim qaynaqları haqqında bizdə ilkin, geniş təsəvvür yaradır [10].

Qədim, möhtəşəm yazılı epos abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının da Azərbaycan kitabşünaslığı tarixində müstəsna yeri vardır. İki yüz ildən artıq tədqiq tarixi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və ən dəyərli yazılı abidəsidir. İki nüsxəsi dövrümüzdə gəlib çatmış (Drezden –müqəddimə, 12 boy və Vatikan – müqəddimə, 6 boy) və XIX yüzilliyin əvvəllərindən tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə olan bu abidə XVI yüzildə yazıya alınsa da, dastanın yaranma tarixinin daha qədim – 1300 il əvvələ, bəzən də İslamın yaranmasından xeyli qabağa aid olduğunu söyləyirlər. 40 ildən yuxarı bu abidə üzərində araşdırma aparmış folklorşünas alim Şamil Cəmşidov dastanın tədqiq tarixi haqqında yazır: “Abidəni ilk dəfə Drezden kitabxanasından əlyazmaları arasında görüb qeydə alan məşhur alman ərəbşünası Yakob Reyske (1716-1774) onu 1512-ci ildə ölmüş Türk şahzadəsi Qorqudun adı ilə bağlı bir əlyazması kimi qeydə almışdır. XIX əsrin ilk illərində həmin kitabxanadakı əlyazmaların kataloqunu tərtib edən Fleyşer isə əlyazmanın ilk vərəqində “Vəfati-Osman paşa 993” maddəyi-tarixinə əsasən onu XVI əsr əlyazmaları kataloquna daxil etmişdir. Nəhayət, bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran digər bir alman şərqşünası Henrix fon Dits olmuşdur. Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan H.f.Dits abidəni Drezden kitabxanasında görüb, oxumuş, üzünü köçürmüş, 1815-ci ildə haqqında məlumat verməklə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu”nu alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Mətnin surətini isə Berlin Kral kitabxanasına vermişdir” [3, 14]. O vaxtdan başlayaraq, Avropada, Rusiyada, Türkiyədə, Azərbaycanda və digər ölkələrdə bir sıra görkəmli türkoloqlar bu abidənin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

IX-XII yüzilliklər Azərbaycan mədəniyyətinin intibah dövrüdür. Bu yüzilliklərdə təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, digər elm sahələrini də əhatə edən əlyazma kitabları yaranmışdır. Əbül-Üla Gəncəvi, Məsud ibn Namdar, Eynəlqüzat Həmədəni (Miyanəçi), Fələki Şirvani, Əbunnəcib Sührəvərdi, İzzəddin Şirvani, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Mücirəddin Beyləqani, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və başqa mütəfəkkirlərin elmin, ədəbiyyatın, kitab tarixinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri vardır. Qeyd etməliyik ki, əlyazma əsərlərinin nəfis şəkildə ustad xəttatların dəst-xəttilə köçürülməsinə, dünya kitab xəzinələrində yayılmasına, ümumbəşəri mövzuları ifadə edən əsərləri ilə Azərbaycan kitabının bütün dünyada böyük şöhrət tapmasında misilsiz rol oynamış dahi şair Nizami Gəncəvinin və onun yaradıcılığının oynadığı rolu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Nizami “Xəmsə”si ilk növbədə Azərbaycan, İran, İraq, Türkiyə və s. müsəlman ölkələrində köçürülmüş və bu ölkələrdən də dünyaya yayılmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə dünya kitabxana və muzeylərində Nizaminin 900-ə

qədər cildlənmiş əlyazma əsəri vardır. Prof. Cahangir Qəhrəmanov Nizami Gəncəvi əsərlərinin böyük şöhrət tapması ilə əlaqədar məqalələrinin birində belə yazır: “Naməlum orta əsr müəllifinin “Xülasətül-Xəmsə” əsərinin müqəddiməsində qeyd edilmişdir ki, “Quran”dan sonra oxumaq üçün ən görkəmli kitab “Xəmsə” dir [5].

Prof. Əziz Mirəhmədov “Azərbaycan kitabı” bibliografiyasının I cildinin müqəddiməsində yazır: “...təkcə Azərbaycan EA Respublika Əlyazmaları Fondunda Nizami “Xəmsə”sinin 20 əlyazması..., Leninqradda (Sankt-Peterburq - G.B.) 20-dən artıq, Tehranda isə 30-a qədər əlyazması vardır” [1, 22; 24]. Dünyanın ən məşhur kitabxana və muzeylərindən Londonun “Britaniya” muzeyi kitabxanasında, Paris Milli Kitabxanasında, İsveçin Upsala Universiteti kitabxanasında və digər yerlərdə də “Xəmsə”nin nüsxələri saxlanılır. Bu nüsxələrdən ən qədimi 1345-ci ilə aid olub, Moskvada Rusiya Dövlət Kitabxanasındadır. “Xəmsə”nin bu əlyazması 817 səhifədir və buraya şairin 4 poeması daxil edilmişdir: “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə”. Nüsxənin sonunda əlyazmanın tamamlanma tarixi və xəttatın adı göstərilmişdir: “Fəzilət, kamal və ədalət sahibi Şeyx Nizaminin (Allah ona rəhmət eləsin) mənzumələrindən uğurlu “Xəmsə” kitabı 746 (1345)-cı ilin rəbiül-əvvəl (iyul) ayında başa çatdı. Onu yazıya aldı Allahın rəhminə möhtac olan Dost Məhəmməd bin Dərviş Məhəmməd Dərəxçi” [1, 41].

Professor Möhsün Nağısoylu Çexiyanın Dövlət Kitabxanasında olarkən orada indiyədək heç bir mütəxəssisin araşdırmadığı əlyazma nüsxələrinə rast gəlmişdir. Burada dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə və digər orta əsr klassiklərimizə məxsus əlyazmaların saxlanıldığına şahidi olmuş alim yazır ki, sözügedən kitabxanada Nizaminin “Xəmsə”sinin və şairin ayrı-ayrı poemalarının 9 nüsxə qədim və nəfis əlyazması saxlanılır. Həmin əlyazmalar içərisində tarix etibarilə ən qədimi “Xəmsə”nin dördüncü poeması olan “Həft peykər”in (“Yeddi gözəl”in) 1389-cu ildə köçürülmüş nüsxəsidir. 50 vərəqlik bu əlyazma, ümumiyyətlə, “Yeddi gözəl”in ayrıca köçürülmüş nüsxələri sırasında tarix baxımından üçüncü yeri tutur. Qeyd edək ki, əlyazma kataloqlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, “Yeddi gözəl”in dünyada ən qədim nüsxəsi 1371-ci ildə köçürülmüşdür. Poemanın ikinci bir qədim nüsxəsi isə 1386-cı ilə aiddir. Göründüyü kimi, “Yeddi gözəl”in Praqa nüsxəsi də XIV yüzilə aiddir və poemanın ən qədim nüsxəsindən cəmi 18 il sonra yazıya alınmışdır [7].

Əlyazma kitabı tarixindən danışarkən XV yüzil təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyid Yəhya Bakuvindən danışmaq olmaz. Görkəmli sufi şairi iyirmidən çox əsərin müəllifidir. Onun bu əsərləri dünyanın on iki kitabxana və muzeyində saxlanılır. Bu kitablar Azərbaycan əlyazma kitab sənətinin ölməz yadigarlarıdır. XVII yüzil Azərbaycan şairi Qövsü Təbrizi belə müəlliflərdən olub, əsərlərinin əlyazmaları müxtəlif ölkələrin kitabxanalarında saxlanılaraq, tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışmandane-Azərbaycan” əsərində şairin altı min beytdən ibarət fars və türk dillərində “Divan”ının onun özündə olmasını yazmışdır [9, 71].

Orta çağ ədəbi mənbələri, klassik şairləri haqqında ətraflı məlumat verən təzkirələr də Azərbaycan kitab yaradıcılığında böyük rola malik olmuşdur. Əbu Təmmamın IX yüzillikdə Həmədanda tərtib etdiyi “Həmasə”dən (88) başlamış son dövrlərədək çoxlu sayda təzkirələri yaranmışdır. Qəribinin “Təzkireyi-Qəribi” (1524), Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami” (1561), XVI yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”, Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsi İbrahim Mirzənin “Fərhəngi-İbrahim”, XVIII əsrdə Səfəvilər sülaləsinə mənsub olan Əliqulu xan Valeh Dağıstaninin “Riyazü-şüəra” (1747), şair, alim Lütfəli bəy Azər Bəydilinin “Atəşkədə” (1760-1779), XIX yüzildə görkəmli şair Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə” (1882), Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” (1891), Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin İstanbulda çap olunmuş “Riyazül-aşiqin”, XX yüzildə İbrahim Tahir Musayevin “Riyazül-arifin” (1918), Məhəmmədəli Tərbiyətin Tehrandə çap olunmuş “Danışməndani-Azərbaycan” (1935), Qulam Məmmədlinin “Təzkirə”si kimi məxəzlər kitab tariximizin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmaq üçün ən mötəbər mənbələrdir.

XVIII yüzillikdə Azərbaycan əlyazma kitabının yaranmasında Molla Vəli Vidadi (1709-1809), Molla Pənah Vaqif (1717-1797), şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yazan şairlərin yaradıcılığı, eləcə də yazıya alınmış folklor abidələri, müxtəlif elmi əsərlərin meydana gəlməsində başlıca rol oynamışdır. Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqifin klassik poetik irsə sadıq qalmaları ilə yanaşı, el ədəbiyyatından bəhrələnərək, sadə, canlı xalq danışığında əsərlər yazması onların yaradıcılığında əsas göstərici olmuşdur. 1856-cı ildə “Məcmueyi-Vaqif və müasirini digər” adı ilə Teymurxanşurada (Dağıstanın indiki Buynaqsk şəhərində) nəşr etdirmişdir. M.Y.Qarabaği təzkirənin meydana gəlmə səbəbini kitaba yazdığı müqəddimədə belə göstərir: “...Vaqif və müasirlərinin şeirlərindən ibarət bir məcmuə yazmaq fikrində olum və onların seçmə şeirlərini yazıya gətirim” [6, 6].

Azərbaycan əlyazma kitabının XIX yüzilə qədər keçdiyi inkişaf yoluna baxış göstərir ki, o, zaman etibarilə təxminən min illik tarixə malik olmuşdur. Bu kitablar forma və məzmun cəhətdən ötən yüzilliklər ərzində öz milli paleoqrafik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq, yeni-yeni bədii tərtibat, kalliqrafik formalar kəsb etməklə təkmilləşmiş, şərəfli inkişaf yolu keçmiş və yazılı mənəvi sərvətimizi özündə yaşatmışdır. Bu dəyərli abidələr zaman - zaman hələ çox tədqiqat işlərinin mövzusu olacaq, sanballı elmi əsərlər yaranacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahyarov K. Qədim əlyazması //Kitablar aləmində. 1989, №2, s.41.
2. Azərbaycan kitabı (Bibliografiya). I cild (1780-1920). Bakı: Azərb. Kitab Palatası, 1963, 219 s.
3. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüsləşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, 680 s.
4. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü. Başlanğıcdan XVI əsrə qədər). Bakı: Azərnəşr, 1993, 176 s.
5. Qəhrəmanov C. Nizami əsərlərinin əlyazmaları dünya kitabxanaları və muzeylərində // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1983, 23 sentyabr.
6. Mirzə Y. Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər. Bakı: Şuşa, 1999, 152 s.
7. Nağısoylu M. Azərbaycan əlyazmaları soragında 10 gün Praqada // Ədəbiyyat qəzeti, 2012, 12 oktyabr, №38.
8. Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2011, 345 s.
9. Təbiyyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1987, 433 s.
10. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası”, NPB, 2000, 388 s.
11. Гибб Х.А.Р. Арабская литература (классический период) /Пер.: Ф.А.Б.Халидов, П.А.Грязневич. М.: Восточная литература, 1960, 185 с.

КРАТКИЙ ВЗГЛЯД ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РУКОПИСНОЙ КНИГИ

Г.И.БАХШАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Рассмотрена история азербайджанской рукописной книги, как важная часть книжной истории. Отмечается, что без широкого изучения азербайджанской рукописной книги, не возможно исследование истории книги. В статье указано, что рукописные книги, как ценные источники, имеют очень важную роль в исследовании книжной работы.

Ключевые слова: рукописная книга, книжная история, издательское дело, Бакуви

SHORT GLANCE TO HISTORY OF AZERBAIJAN MANUSCRIPT BOOK

G.I.BAKHSHALIEVA

SUMMARY

There is the history of the Azerbaijan manuscript book, as the important part of book history is considered in this article. It is noticed, that without wide studying of the Azerbaijan manuscript book, the research of history of the book is not possible. In the article it is specified, that manuscript books as valuable sources, have very important a role in research of book art.

Key words: manuscript book, book art, publishing, Bakuvi